

ПЕРШОДОСЛІДНИЦЯ НАПИСІВ НА СТАРОВИННИХ УКРАЇНСЬКИХ ІКОНАХ

Старожитня епіграфія – написи на стінах й архітектурних деталях споруд, на камені, виробих із глини (кераміка, цегла та ін.), на предметах із дерева, кістки, шкіри тощо – важливе джерело дослідження історії мови. Як правило, епіграфіми – це оригінальні тексти в одному примірникові, але серед них трапляються цитати або перифрази з літератури різних жанрів. Залежно від техніки нанесення текстів, епіграфіми поділяють на інскульпти (написи, вирізані чи вигравірувані на твердому матеріалі), графіті (видряпані гострим предметом), дипінті (зроблені здебільшого пензлем або й пером), написи-мозаїки (викладені відповідною мистецькою технікою; дехто їх відносить до дипінті¹). Інскульпти в українській епіграфії рідкісні, дипінті в ній трапляються частенько. Найпоширенішими є графіті, і вони найчастіше привертають увагу лінгвістів та історіографів.

В історії української епіграфіки видатне місце належить працям С. О. Висоцького, що виявив й опублікував цілий корпус давньокиївських написів². Вони стали предметом кількох наших студій із погляду історії української мови.³ Ми вивчали як лінгвістичні джерела давньокиївські та давньочернігівські інскульпти⁴, дослідили один вишитий текст XIII ст.⁵, з'ясували напис на давніх

¹ *Висоцький С. О.* Дипінті // Українська мова: енциклопедія. – Вид. 3-є, зі змін. і доповн. – К., 2007. – С. 147.

² *Висоцький С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – Вып. 1. – К., 1966. – 239 с.; *Його ж.* Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.). – К., 1976. – 455 с.; *Його ж.* Киевские граффити XI–XVII вв. – К., 1985. – 207 с.

³ *Німчук В. В.* С. А. Висоцький. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XVII вв. (реп.) // Мовознавство. – 1967. – № 2. – С. 86-91; *Німчук В. В.* Древнерусская эпитафия в свете социолінгвистики и истории языка // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. – К., 1985. – С. 160-161; Древнерусская эпитафия в свете социолінгвистики и истории языка // Труды V Международного конгресса славянской археологии. – Т. 3. – Вып. II “б”. – К., 1988. – С. 36-43; *Німчук В. В.* Давньокиївські написи – пам'ятки літератури XI–XIII ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури / Зб. наукових праць. – К., 1988. – С. 24-32.

⁴ *Німчук В. В.* Церква Спаса на Берестовому – споруда XI ст. // Київська старовина. – 2000. – № 3. – С. 3-8.

⁵ *Німчук В. В.* Знахідка з Чингульської могили // Наука і культура: Україна. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 280-284.

східнослов'янських печатках “дніслово”⁶. В. Вуйцик дослідив графіті церкви св. Пантелеймона в с. Крилос, де в XII–XIII ст. стояв давній, княжий Галич⁷. Однак лінгвістичного аналізу матеріалу в цій статті немає.

Мозаїчні написи трапляються в храмах XI–XII ст. Відомий класичний філолог А. О. Білецький дослідив мозаїчну епіграфію (грецькою мовою) Софії Київської.⁸ Мозаїчний старослов'янський текст XII ст. місцевої редакції над зображенням Тайної Вечері в церкві Михайлівського Золотоверхого монастиря опублікував І. І. Срезневський.⁹

У нашій епіграфічній спадщині після графіті наступне місце посідають, мабуть, дипінті на творах образотворчого мистецтва, зокрема на іконах. Без напису ікона вважається незавершеною. Написи спостерігаємо вже на іконах часу раннього християнства, з IV–VI ст.¹⁰ На дипінті на фресках та настінному олійному живописі мовознавці дуже рідко звертають увагу¹¹.

Однак у вивченні дипінті на старовинних іконах вітчизняна лінгвістика має величезні досягнення завдяки жертовній праці доктора філологічних наук, професора Л. М. Коць-Григорчук. Вона є першопрохідницею в цій галузі науки України та певною мірою – в усій Східній Слов'янщині.

Л. М. Коць-Григорчук – знаний історик української мови, теоретик лінгвогеографії, лауреат Державної премії в галузі науки і техніки як один із авторів “Атласу української мови”, дослідниця сучасної літературної мови.

Лідії Михайлівні Коць-Григорчук судилася складна наукова доля. У часи тоталітаризму вона зазнала переслідувань за свої патріотичні переконання. Репресована в 1950 р., вона лише в 1956 р. одержала змогу працювати в науковій установі – Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові, де розкрилися її лінгвістичний хист. Та з 1973 р. її знову переслідують. Майже десять років (1973–1982) відбувала “заслання” в Центральному державному істо-

⁶ *Німчук В. В.* Давньоруські печатки “дніслово” // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 34-42.

⁷ *Вуйцик В.* Графіті XII–XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі // Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – Т. ССXXXI (231). – С. 189-194.

⁸ *Белецький А. А.* Греческие надписи на мозаиках Софии Киевской // *Лазарев В. Н.* Мозаики Софии Киевской. – М., 1960. – С. 159-192.

⁹ *Срезневский И. И.* Древние памятники русского письма и языка. – СПб, 1863. – С. 23; *Прахов А. В.* Киевские памятники византийско-русского искусства // *Древности. Труды Московского археологического общества.* – Т. IX. – Вып. 3. – М., 1887. – С. 25, табл. VI.

¹⁰ *Креховецький Я.* Богослов'я та духовність ікони / Вид. 4-е, доповн. і виправл. – Львів, 2008. – С. 54, 62, 64, 90, 92, 93.

¹¹ Пор. *Німчук В. В.* Древнекиевская эпитафия в свете социолінгвистики и истории языка. – С. 38; *Німчук В. В., Шинкарук В. Д.* Українські написи XV–XVII ст. у Вознесенській церкві с. Лужани // Українська мова на Буковині: минуле і сучасне. – Чернівці, 1998. – С. 54-59.

ричному архіві УРСР у Львові. У 1988–1998 рр. Л. М. Коць-Григорчук як науковий співробітник Львівського музею українського мистецтва, розуміючи потреби музею, поглиблювала знання в ділянках, необхідних для всебічного дослідження ікон, отже, й написів на них, акцентуючи увагу на проблемах палеографії й епіграфіки. Та в радянській Україні працям Л. М. Коць-Григорчук доступ до друку був перекритий, тому вона пересилала їх до Росії, де її статті було належно оцінено й опубліковано (звичайно, російською мовою; у цьому збірнику дві студії подано в авторській редакції українською мовою).

Новаторською була надрукована в Москві праця Л. М. Коць-Григорчук “Книжне письмо і дипінті творів українського мистецтва XIV–XV ст.”. Авторка зіставила накреслення літер у дипінті на українських іконах зазначеного часу зі шрифтами літургійних книг, виходячи зі слушної засади, що основні написи на святих образах треба порівнювати з заголовковими у книжкових творах. Однак об’єкт дослідження прямо не названо в заголовку статті, бо в радянській атеїстичній державі все, що так чи інакше було пов’язане з релігією, м’яко кажучи, не заохочувано вивчати.

У палеографічній розвідці “Написи на творах українського малярства і шрифт видань Франциска Скорини” Л. М. Коць-Григорчук показала, що дослідникові часом непросто з’ясувати джерела формування накреслень конкретних літер дипінті. У формах букв у написах на староукраїнських творах верстатного живопису XVI ст. міг відбитися як безпосередній вплив видань білоруського першодрукаря, його послідовників, так і спільний зразок для українських художників і для Ф. Скорини. Відповідь авторка знайшла у написаній значно пізніше статті “Українська в’язь”.

У названих розвідках дослідниця ще раз показала важливість палеографічного вивчення написів на предметах культури й декоративного письма для датування і творів малярства, і рукописних книг.

Свої палеографічні та епіграфічні пошуки авторка продовжила і доповнила студіями над написами на наших старожитніх іконах (XIV–XVII ст.). У цій ділянці вітчизняної науки вона створила низку праць, які мають неминуще значення серед надбань рідної духовної культури. Тепер Л. М. Коць-Григорчук зібрала їх в одному виданні.

Нова книга починається розділом із промовистим заголовком “Засади дослідження”. Тут Л. М. Коць-Григорчук ділиться з читачами своїми узагальненнями, зробленими на підставі багаторічного вивчення іконних дипінті, показує першорядне значення лінгвістичного дослідження написів для визначення часу та місця створення конкретних образів, національності іконописців поряд або разом із атрибутуванням творів засобами мистецтвознавства. Як здійснювати палеографічний та лінгвістичний аналіз дипінті, авторка продемонструвала кількома вдалими студіями. У цьому розділі Л. М. Коць-Григорчук дискутує з

польською дослідницею іконного живопису Я. Клосінською, яка в своїх працях термін “українські ікони” підмінює термінами “карпатські ікони”, “ікони карпатського краю”. Твердження Я. Клосінської ґрунтовно спростувала Л. Коць-Григорчук в окремій обширній студії “Карпатські ікони – пам’ятки українського середньовічного станкового малярства”, яка, напевне, стимулюватиме лінгвістичне вивчення написів для з’ясування етнічної належності художників і замовників творів цього жанру мистецтва на всіх українських етнічних теренах, у тому числі в Закарпатті (в географічному сенсі). Вивчаючи історію чудотворного образу Повчанської Пречистої Богородиці, яка понад двісті літ зберігається в соборі св. Стефана у Відні, ми в іноземній літературі ніде не натрапили навіть на згадку, що ікона – твір українця, хоч про це однозначно промовляє староукраїнський напис на образі. При цьому варто згадати, що існують намагання і підкарпатську духовнопісенну творчість розмити в понятті “візантійсько-слов’янська традиція” й українські твори (свідченням чого є питома українські мовні риси) трактувати як словацькі, наприклад, “Пѣснь **W** **W**бразе Кло[ко]чевскомъ”¹².

Праця епіграфолога трудомістка, багатогранна, в чому нас переконують подальші розділи монографії. Другий розділ праці “Письмо дипінті і письмо книг (дослідницькі паралелі)” увібрав проаналізовані вище студії на цю тему. До розділу ввійшла також розвідка “Зародки українського середньовічного білінгвізму”, де авторка спостерегла вже в дипінті XV ст. активне проникнення живомовної стихії в писемну мову доби.

Складний процес установлення часу створення ікони, важливість у цьому співпраці фахівців різних галузей науки Л. М. Коць-Григорчук показує в розділі “Написи на іконах – джерело атрибутування пам’яток”. Роль палеографа, епіграфолога й лінгвіста тут особливо велика. Відомо, що на різних часових зрізах існують у пам’ятках свої системи координат. У статтях “У пошуках утраченого часу”, “Перша українська датована ікона”, “Складні випадки атрибутування ікон засобами палеографії”, “Дипінті творів малярства – об’єкти дослідження української епіграфіки” авторка намагається визначити ці системи для окремих пам’яток, виявити закономірності дії систем та можливі відхилення, виявляє випадки хибного датування та розглядає інші, більш чи менш ефективні можливості часового атрибутування творів малярства.

Розділ “Авторство ікон крізь призму дипінті” показує, що в особі Л. М. Коць-Григорчук органічно поєдналися фахівець-лінгвіст і дослідник-мистецтвознавець. У частині “Знаменна ланка” авторка довела, що у першій половині XV ст. склалися умови, за яких українські монументалісти були змушені покинути працю в польських костелах, то ж малювали вже в Україні іко-

¹² *Zeňuch P. Medzi východom a západom: byzantsko-slovanská tradícia, kultúra a jazyk na Východnom Slovensku. – Bratislava, 2002. – С. 137-155.*

ни, що мають виразне монументальне звучання (“Богородиця Одигітрія” з Підгородець).

В українському народі з давніх-давен однією з найшанованіших ікон Божої Матері є Одигітрія (Провідниця), на якій зображена Богородиця з Дитям-Ісусом, що благословить. Дуже багато таких ікон належать до чудотворних, а це, як справедливо пише Л. М. Коць-Григорчук, сприяло їх охороні та збереженню. Дипінті на іконах цього типу авторка присвятила дві докладні студії – “Ще одна пам’ятка української писемности XVI ст.” та “Написи на іконах Богородиці Одигітрії з похвалою”. Відносно великий текстовий матеріал дипінті на іконах, які авторка датує XIV ст., робить їх вартісними джерелами для вивчення історії української мови та палеографії. Привертає увагу те, що в дипінті на образі Богородиці Одигітрії з с. Кам’янка у слові КОВЧЕГ спостерігаємо накреслення півуставної букви **Ч** південнослов’янського типу.¹³

Як видатний лінгвогеограф Л. М. Коць-Григорчук з усією повнотою використовує досягнення лінгвістичного картографування для визначення походження автора ікони “Страшний суд” зі с. Багновате. На основі того самого наукового методу Л. М. Коць-Григорчук робить висновок щодо авторства першої української датованої ікони (див. розділ 3). Вивчаючи дипінті на іконі “Страсті Христові” з церкви Успіння Богородиці у Львові, дослідниця пробує визначити місце народження одного з видатних майстрів українського іконопису в розвідці “Хто такий Микола Петрахович-Мораховський? (Говорять написи на творах)”.

Аналізуючи дипінті ікон, Л. М. Коць-Григорчук виявила вже від середини XV ст. активне вторгнення живої мови в написи на іконах і пояснила його впливом Реформації, зокрема появою в першій половині XV ст. українського першодруку – вузькошрифтового Четвероевангелія, відтвореного на народній основі. Цьому першодрукові дослідниця присвятила статтю “Біля джерел кириличного книгодрукування”, яка у зміненому вигляді під заголовком “Живомовний струмінь у книжному друкованому письменстві та митарства книг” розпочинає останній розділ цієї книги.

Цією розвідкою завершує свою збірку студій над написами на творах українського малярства Л. М. Коць-Григорчук. Дослідниця переконливо показала, що навіть невеликі старовинні тексти несуть багатобічну інформацію: про українську етнічну належність художників, адресатів їхніх творів, освіченість і перших, і других, про їхнє рідне мовлення, про різні структурні рівні української мови XIV–XVII ст. Важливим є те, що Л. М. Коць-Григорчук досліджувала дипінті *de visu*, робила спостереження безпосередньо над написами на іконах і побачила те, чого не може переда-

¹³ Пор. ілюстрацію в книжці: *Соболевский А. И. Славяно-русская палеография. Лекции А. И. Соболевского с 20 палеографическими снимками.* – СПб, 1908. – С. 55.

ти жодна копія, навіть сучасна техніка фотографування. Своїми розвідками Л. М. Коць-Григорчук збагатила джерельну базу для істориків української мови та мистецтва, зробила оригінальний внесок у теорію епіграфіки, вдосконалила методи вивчення старожитніх написів. Але і звичайний читач дізнається багато цікавого про староукраїнську мову і мистецтво. Ілюстрації в книжці фактично є першопублікаціями дипінті XIV–XVII ст.

Сподіваємося, що книжка Л. М. Коць-Григорчук “Дипінті українських середньовічних ікон” стимулюватиме зацікавленість молодих філологів та мистецтвознавців нашою минувиною, буде заохочувати молодь до студій над українською мовою, що відображена в давній епіграфії, до комплексної праці над історією старожитнього іконопису.

*В. Німчук,
доктор філол. наук, професор,
чл.-кор. НАН України,
зав. відділу історії української мови
Інституту української мови НАНУ*

ВІД АВТОРКИ

З ініціативи академіка Івана Крип'якевича у Центральному державному історичному архіві УРСР діяв Семінар з архівознавства й допоміжних історичних дисциплін. Широкі можливості вибору тем, багатогранність проблематики і солідна документальна база досліджень, що передбачали новизну і вагомість висновків, вабили науковців з різних установ гуманітарного профілю.

На одній з нарад прозвучала моя доповідь про визначення засобами лінгвогеографії місця походження Памва Беринди, автора пам'ятки “Лексикон слов'янороський”. Після обговорення доповіді мистецтвознавець світового рівня Віра Свенціцька, яка завідувала відділом давнього мистецтва в Національному музеї у Львові (тоді – Львівський музей українського мистецтва), запросила мене до співпраці. Предметом моїх студій стали написи на творах українського середньовічного малярства, зокрема іконах зі збірки Національного музею у Львові.

Нашу співпрацю зумовила потреба:

- комплексно, всебічно дослідити українські середньовічні ікони;
- уточнити після розчищення та реставрації попереднє атрибутування деяких ікон;
- виявити на іконах основне, авторське письмо та пізніші втручання;
- локалізувати засобами лінгвогеографії та, частково, палеографії походження іконописців і розташування іконописних осередків;
- визначити місце українських ікон серед відповідних пам'яток інших народів;
- спростувати твердження деяких дослідників про належність до пам'яток культур суміжних народів тих ікон, які за всіма ознаками та територією поширення є тільки українськими.

Моєї праці над іконними написами, які рясніють цитатами з Біблії, іменами архангелів і святих, словесними описами їхніх житійних сцен та іншими текстами на релігійні теми, не можна було ввести ні в наукові, ні в робочі плани тих радянських установ на території України, де доводилося працювати. Тож я виконувала її, іноді навіть крадькома, виключно на громадських засадах.

Збір матеріалів утруднювали й самі умови праці у вогкому та холодному приміщенні Вірменського собору у Львові, де перебували тисячі наших ікон; траплялися труднощі й у відчитуванні написів на світлинах, бо на літери наклалися тріщини кракелюру. А задля вивчення текстів і їх власноручного переписування доводилося вдивлятися у вицвілі, нанесені білилом або срі-

блом, а часом пошкоджені літери написів тільки при необхідному для цього сонячному світлі. Фотографування у цьому закритому сховищі ускладнювала відсутність там власних музейних засобів професійного освітлення об'єктів.

Заохочувало до цієї, здавалося б, безперспективної діяльності усвідомлення рідкісної мети співпраці, а також творча атмосфера дійства: дискусії, іноді й за північ, на актуальні для роботи теми, обмін спостереженнями, радість від здобутків і звершень. Віра, дочка Іларіона Свенціцького, увела мене тоді у світ їхніх захоплень, праці та великої посвяти для Національного музею у Львові. Наша співпраця була успішною й плідною. Деякі висновки моїх спостережень доповнили аргументацію, запропоновану В. І. Свенціцькою задля передатування в глибину століть ікон “Архангел Михаїл у діяннях” зі с. Сторонна та “Стрітєння зі сценами з життя Марії” зі с. Станія, і були опубліковані в текстах статей В. Свенціцької, що вийшли російською мовою у збірниках.¹

Зберігаю щиро вдячність визначному історикові України, академіку, б. п. Ярославові Ісаєвичу за цінні для моїх палеографічних та епіграфічних студій на початковому етапі праці консультації з допоміжних історичних дисциплін. Розуміючи труднощі наукових досліджень у суворих умовах мого “заслання” в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові, сам академік Ісаєвич приносив мені туди необхідну літературу.

Наша співпраця з Вірою Свенціцькою та Ярославом Ісаєвичем збагатила мистецтвознавство і музейництво досконалими можливостями й засобами атрибутування творів малярства, а мовознавство й епіграфіка відкрили для себе незвідані досі ділянки функціонування і розвитку в Середньовіччі української мови та письма.

Палеографічно-епіграфічний аналіз написів на творах українського середньовічного малярства покладає на дослідника особливу відповідальність за висновки спостережень. Ми наголошуємо, що ці написи (тобто епіграфи типу дипінті, “малі джерела”) можуть мати і свої закономірності вживання, хоч, на відміну від графіті чи клейм, їхні графіко-орфографічні риси значно ближчі до рис книжних накреслень.

Мої студії вимагали попереднього визначення:

- національної належності ікон, абстрагуючись від наносних чужинецьких упливів та враховуючи можливість існування в Україні болгарських, сербських, грецьких і російських ікон чи їх копій;
- рівня професійності виконання ікони, щоб відмежувати твори народних майстрів;
- особи автора/авторів зображення і написів на іконі (одна особа чи різні).

¹ Див.: Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. (Ежегодник.) – Москва: Наука, 1989. – С. 208, а також: Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. (Ежегодник.) – Москва: Наука, 1990. – С. 217, 224.

Палеографія випрацювала досить точні системи координат для різних часових відрізків розвитку книжної писемности, але короткі, лаконічні й мобільні епіграфи здатні їх модифікувати. Тим більше непередбачуваними можуть бути досі не досліджувані дипінті українських ікон із їхньою неконтрольованістю та демократичністю, тому потрібні нові теоретичні узагальнення і в епіграфіці.

Виявлені в дипінті сліди діалектного мовлення – а їх прийнято вважати виразниками накладеної на простір історії мови – зобов'язують до їх лінгвогеографічної системної локалізації.

У наших студіях враховано:

- існування окремих тривких іншомовних (грецьких) складників у текстах дипінті українських середньовічних ікон;
- можливість копіювання текстів дипінті з давніших оригіналів;
- наявність комплексів архаїчних системних рис у текстах дипінті, що їх нанесли виконавці-іконописці чи писарі похилого віку, якщо про той вік можна дізнатися на основі інших ознак;
- використання архаїчних або суміші різночасових графічних та орфографічних особливостей у текстах дипінті, нанесених народними іконописцями.

У названих випадках дипінті ніби пригальмовують визнаний палеографією розвиток письма. Існує, проте, і протилежна тенденція, коли графіко-орфографічні риси текстів дипінті значно – навіть до ста років – випереджують розвиток книжного письма. Причиною цього явища може бути:

- епіграфічна сутність дипінті, згадана вище;
- нові процеси в розвитку мистецтва, отже, і творів українського середньовічного малярства (Палеологівське відродження);
- історичні події в політичному та культурному житті України.

Такі випадки могли б ускладнювати датування ікон, призводячи до помилкового атрибутування.

Названа проблематика досліджень і результати наукових пошуків у цих галузях знань лягли в основу пропонованої монографії.

Праця складається з двох частин: наукового тексту й альбому. Перша частина – це результати згаданих вище наукових студій, окремі положення яких проілюстровано відповідними дипінті. Перед текстовою частиною подаємо під цифрами зразки накреслень, які у статтях позначено малими літерами з відсиланням до цифр: 1; 2; 3; 4; 5; 6; 7. Додано ще список ілюстрацій, іменний покажчик і список літератури.

Проте вся ця праця могла б виявитися даремною, коли з необхідности маємо справу зі стандартизованими, надто обмеженими для палеографічних чи епіграфічних студій можливостями комп'ютерного набору та друку. Тому

й довелося сканувати світлини написів на іконах, рукописні копії текстів написів і деякі наші палеографічно-епіграфічні напрацювання з відповідним нашим датуванням творів. Отже, друга частина монографії – то альбом, куди входять усі перелічені вище зіскановані складники.

У другій частині праці – окремий список ілюстрацій, укладений за тематичним принципом, а у межах тематичних груп – за алфавітною послідовністю назв сіл, звідки пам'ятки привезено до Національного музею у Львові.

Деякі результати досліджень, що викладені в монографії, вже були опубліковані: в “Записках НТШ”, у “Народознавчих зошитах”, у “Віснику Львівського національного університету ім. Івана Франка”, у щорічнику “Україна. Наука і культура”, у збірнику на пошану Уляни Єдлінської “Слово і доля”, у “Літописі Національного музею ім. митрополита Андрея Шептицького у Львові”, у збірнику “Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспективи”.

Мою багаторічну працю постійно наснажували контакти з берегинею Національного музею Вірою Свенціцькою та багатьма визначними діячами української науки, які, як могли, морально та дієво підтримували і задум, і його втілення: пропонували потрібні світлини (Григорій Логвин, Володимир Вуйцик, Людмила Членова), сприяли публікації праць, щедро ділилися ідеями та власними спостереженнями, як Володимир Ярема, Борис Возницький, Володимир Овсійчук та, як згадано, Віра Свенціцька.

Розгублену після смерті Віри Іларіонівни, мене підтримав визначний історик української мови Василь Німчук своїм “...А ви того не кидайте!”, що звучало рефреном на дальших етапах моєї праці.

Тоді підоспіла зворушлива допомога Олега Сидора, наступного завідувача відділу давнього мистецтва Національного музею, Павла Петрушака, завідувача реставраційної майстерні цього музею, та головного охоронця фондів музею Данути Посацької, а згодом і професора Дмитра Крвавича.

На прикінцевому етапі праці прийшла на допомогу Данута Мазурик (благородний дружній жест!) з її тонким чуттям мови та стрункою логікою мислення в редагуванні супровідних текстів праці у зв'язку з модифікаціями структури та проблемами мого зору. Ці проблеми ускладнювали й авторський набір тексту, і авторське його рукописне редагування. А пов'язані з цим труднощі довелося долати Оксані Гриневецькій, Ганні й Олесі Григорчукам, Розалії та Ростиславові Рибчанським. Сердечна подяка їм за це.

Дорожу дружньою підтримкою Зеновії Франко, Уляни Єдлінської, Ірини Ошипко, Зоряни й Олега Купчинських, Степана Яреми, Омеляна Гриневецького, а також Стефанії Шеремети (Мельник), Олександри Храпливої-Щур, Богдана Винара, Богдана Голинського, Романа Слижа, які ще й фінансово допомогли у виданні цієї праці. Щиро дякую.